

FRANCES PINE

Társadalmi változások Közép-Európában *

A társadalmi kapcsolatrendszerek – amint azt a kötet címe is érzékelteti – téren és időn átívelő jelenségként értelmezhetők. Ebben a tekintetben szorosan kötődik a térhez, a térbeli mozgáshoz és azon különleges érintkezési pontokhoz, ahol különböző csoportok, nemzetek, történések és kultúrák találkoznak. Giordano és Wallace professzor behatóan tárgyalja e fogalom helyénvalóságát és használhatóságát az *Előszó*ban, szintűgy a hagyományát és jelenkori használatát, ezért ezzel a kérdéssel nem szükséges tovább foglalkoznunk. Inkább a *Social Networks in Movement* címmel 2001. október 5–7. között Galántán megrendezett nemzetközi konferencián elhangzott tanulmányok témaválasztásai mögött rejlő indítókokról és az ezekből levonható tanulságokról szólnék. E tanulmányok egy kis szlovákiai városban megrendezett konferencián hangzottak el 2001 őszén. Számomra lenyűgöző és izgalmas volt ez a találkozó, mivel jó néhány valamikori szocialista országból érkezett antropológust és társadalomtudóst – számuk meghaladta a nyugati egyetemekről érkező kollégáik számát – hozott egy fedél alá. Nemcsak maguk a tanulmányok, hanem az előadás módja, a használt, illetve nem használt nyelvek, a tolmácsolás – mind gyakorlati, mind politikai értelemben vett – problémái, a prezentációkat követő gyakran heves viták jól érzékeltették, mely forrásokból merítik erejüket a kelet-európai társadalomtudósok, és milyen kihívásoknak kell megfelelniük.

A kötet tanulmányai a társadalmi kapcsolatokat vizsgálják különböző szempontokból: a társadalmi kapcsolatok kialakulását és változását; az interetnikus tér térszpontjait; a társadalmi mozgások folytonosságát. Közép-Európa szóban forgó régiójában, ahol a konferencia megrendezésre került, és ahová a tanulmányok zöme kapcsolódik, e három témakörnek erős múltidéző jellege van. Itt, ahol az országhatárok a történelem során folyamatosan változtak, emberek, néha egész közösségek kerültek a határ másik oldalára, vagy egész csoportok – saját döntésük eredményeképp vagy kényszer hatására – lépték át a határokat. Ezen a tájon a birodalmak területéért mindig is szenvedélyes harcok folytak, azok határait féltékenyen őrizték. Ami Szlovákiát illeti, a legtöbb idegen úgy tekint Szlovákiára, mint az egykori kom-

* A Fórum Kisebbségkutató Intézet által a közeljövőben megjelenő *Social Networks in Movement. Time, Interaction and Interethnic Spaces* című kötet utószava.

munista Csehszlovákia szegényebbik, elmaradottabb felére. Az 1990-es évek elejétől Szlovákiát mindinkább a komoly interetnikus, roma–nem roma konfliktusok és az ezt követő, az Egyesült Királyság és Kanada felé irányuló roma migráció tette ismertté; ezek a problémák a nemzetközi emberjogi szakértők, újságírók és társadalomtudósok figyelmét is felkeltették. Ez a megközelítés viszont nyilvánvalóan egy részleges és torzított képet nyújt, amely nem veszi figyelembe az ország ennél sokkal összetettebb, kozmopolita múltját.

Ahogy ezt a kötet legtöbb fejezete is bizonyítja, a múlt és jelen e kibogozhatatlan, a hatalom és tehetetlenség, a szegénység és bőség szélsőségeit tartalmazó mozaikját – amelynek nincs köze a Kelet- és Közép-Európáról kialakult dilettáns elképzelésekhez – használja sok társadalomtudós háttérként munkáihoz. Ezen kívül az egyes tanulmányok tükrözik azokat a témaköröket, amelyek a jelenkori alkalmazott társadalomtudományokban nagy hangsúlyt kapnak – mint például az interetnikus konfliktusok, az emberi jogok vagy a nemzetek közötti migráció –, valamint az ezzel kapcsolatos, de inkább elméleti jellegű kérdéseket: struktúra és az emberi tényező, veszteség és trauma, helyszín, tér, emóciók és bizalom. A posztoszocializmus antropológiája, és valójában az egész posztoszocialista térség szempontjából ezek a visszatérő kérdések és témák, amelyek az évezred utolsó évtizedének társadalomtudományi műveit uralták, nagyon is helyénvalóak. Amikor Közép-Európa országai kiszabadultak a szovjet hatalmi és befolyási övezetből, és ezzel egy időben kénytelenek voltak szembenézni az erősen központosított államapparátus által biztosított korlátok és intézményrendszerek szétesésének tényével, az identitás nehezen megválaszolható kérdései, az államhatárok és nemzetek jelentősége is megváltozott. Egyes helyeken és időszakokban e konfliktusok inkább csak szimbolikus jelentőségűek voltak, máshol más időszakokban fájdalmasan valóságosak. Amíg a nacionalizmusok elméleti szakemberei, mint például Gellner vagy Hobsbawm, a 80-as években és a 90-es évek elején magabiztosan a 20. század végére jósolták az európai nacionalizmus visszaszorulását, hirtelen nemhogy a nacionalizmus hanyatlásával, hanem éppen annak nagyon is erőteljes újraéledésével voltunk kénytelenek szembenézni (Gellner 1983; Hobsbawm 1991, 1992; Verdery 1993). Amint a Keletet és a Nyugatot elválasztó politikai határok nyíltabbá és átjárhatóbbá váltak, a rövid és hosszú távú migráció a posztoszocialista országokból rendkívüli módon felerősödött. A békés úton tagállamaikra eső vagy polgárháború által részeire zúzott, korábban szövetségi rendszerű államok egyes népcsoportjai találták magukat otthonaiktól távol, országhatárokat átszelő transzportokon vagy „visszaszármaztatva” olyan országokba, amelyeket nem éreztek sajátjukénak (lásd Stewart 1993; Uherek–Plochová, Kappus, Weinerová ebben a kötetben).

Ez persze nem azt jelenti, hogy a kommunista időszakban nem volt migráció, nem voltak interetnikus és nemzetközi feszültségek. Természetesen voltak. A különbség csak az, hogy ezek egészen más formát öltöttek, és gyakran a mindenre rátelepedő, direktív szocialista államhatalom fegyelme tartotta ezeket rejtve. Ezért a posztoszocialista időszak nagyon sok problematikus jelenségére nem kell szükségszerűen mint valami újra tekintenünk, hanem inkább mint a már korábban meglévő jelenségek megváltozott és nyilvánvalóan szembetűnőbb megjelenésére. Ugyanakkor fontos megjegyeznünk, hogy néhány probléma ténylegesen új. Ezeket a problémákat rendszerint a kommunizmus bukása utáni évtizedben végbemenő gazdasági

átalakulás és az ezt követő szociális és gazdasági bizonytalanság váltotta ki. Végül, és ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni, a legtöbb probléma és konfliktus, amely ebben a kötetben vagy bárhol máshol a posztszocialista szakirodalomban (Bridger–Pine 1998; Burawoy–Verdery 1999; Hann 2002) megtárgyalásra kerül, nem kötődik kizárólagosan a Közép- és Kelet-Európai államokhoz, sőt nem is pusztán a szocializmus és annak letűnésének következményei. Sok jelenség sokkal inkább jellemző a globális kapitalizmusra. Ez ahhoz a kérdéshez vezet, amelyet az érintett helyszíneken dolgozó társadalomtudósok egyre gyakrabban vetnek fel, miszerint a „posztszocializmus” még mindig egy használható analitikai fogalom-e. Katherine Verdery például nemrég meggyőzően érvelt amellett, hogy cseréljék le e fogalmat politikailag és földrajzilag pontosabb és kevésbé ellentmondásos megnevezésekre, amelyek például a „hidegháború utáni” vagy „posztkoloniális” (Verdery 2002). Megjegyzésre méltó, hogy a kötet munkái között egyetlen cím vagy fejezetcím sem utal a posztszocializmusra.

E konferencia elsősorban a 20. század végi Kelet-Közép-Európát mutatta be, ugyanakkor szólt a történelmi előzményekről, a szocialista időszakba, sőt még korábbra nyúló gyökerekről. A legtöbb tanulmányban a történelem mintegy rejtett vázként működik, néhány esetben pedig kifejezetten a figyelem középpontjába kerül (Torsello, Svašek, Muršič). Elmondható, hogy a kötet címétől kezdve az egyes hozzászólások témájáig a legfontosabb téma maga a történelem, illetve az ezzel meggyező összetettséggel bíró idő és ideiglenesség kérdése.

A következő legfontosabb témakör a tér, elsősorban azok a területek, ahol etnikai különbözőségek és egyéb kulturális identitásjelzők kerülnek felszínre.

A tanulmányok egy másik csoportja a mozgással, pontosabban a kelet–nyugati irányú migrációval foglalkozik. Ezzel kapcsolatban felhívják a figyelmünket arra, hogy a Cseh Köztársaság „Nyugat” a volt Szovjetunió államai számára (Uherek–Plochová), ugyanakkor Szlovákia (és kétségtelenül a Cseh Köztársaság is) „Kelet” a Nyugat-Európába és az Észak-Amerikába irányuló roma kivándorlók szempontjából (Weinerová). A kiadvány ilyenfajta tér- és mozgásszemlélete világosan érzékelteti a tér politizálódását és – utalva a korábban említettekre – annak időszakos jellegét. A helyszínek, ugyanúgy, mint az etnikai identitások, egymáshoz képest definiálódnak. Más szóval egy helyszínek és etnikai identitásának tulajdonított politikai és kulturális jelentése más helyszínek és azok identitásainak viszonylatában alakul ki és alakul újjá. Ez az antropológia egy régóta jegyzett megállapítása (lásd Barth 1969), amely viszont különös jelentőséget kap a jelenkori Közép- és Kelet-Európában. Az egyes helyszínek politikai és kulturális jellege nem pusztán az idő múlásával változik, hanem azok időben változó kontextusuk által is. Magyarok lenni a Habsburg Birodalomban nyilván teljesen mást jelentett, mint nemzetiségi magyarok lenni a szocialista Csehszlovákiában, és e kettőtől megint csak teljesen különbözik annak a nemzetiségi magyarok a helyzete, aki valamely mértékű formálisan elismert társadalmi státussal rendelkezik Magyarországon, viszont lakhelye és hivatalos állampolgársága is Szlovákiához köti. Ugyanakkor, véleményem szerint, azt is el kell ismernünk, hogy bizonyos pillanatokban és helyzetekben (tehát a szűkebb értelemben vett időbeli folyamatosságtól eltekintve) a magyarság vállalása vagy nem vállalása Szlovákiában fontos kérdésként merül fel, de máskor, más helyzetben ennek nincs jelentősége. Az antropológusok és más társadalomtudósok számára az

tehát az egyik legnagyobb kihívás, hogy e helyi szokásoknak és gyakorlatoknak értelmet adjanak, és megmagyarázzák, hogy ezek milyen módon változtatták meg az állampolgárság, a jogok, illetve a kizárás és befogadás hivatalos definícióit.

Ezzel elérkeztem az utolsó észrevételhez, amit e kötethez szerettem volna hozzáfűzni. A tanulmányok elsősorban a változásról, történelemről, az idő és mozgás problémájáról és a kontextus-függő identitásokról szólnak. Sok hozzájárulás viszont gyakorlati síkra is helyezi e fogalmakat. Más szóval a szerzők nem csupán az új fogalmak és diskurzusok kialakulását tárgyalják, hanem azt is, milyen módon működtek ezeket az emberi cselekvő erők kint a terepen, a „reális” életben. Megmutatják, konkrét példákon (terepmunkák), a faji különbségek jelentőségét válsághelyzetben a társadalmi kapcsolatrendszerek és egy élelmiszerosztás szempontjából (Caldwell), a földműves-szövetkezetekkel szemben támasztott bizalom és bizalmatlanság gyakorlati jelentőségét egy kis faluban a mezőgazdaság hanyatlása idején (Torsello), vagy az interetnikus feszültségek idején tapasztalható integrációs és akkulturációs stratégiák jelentőségét (Árendás). A kötet befejező részének tanulmányai bemutatják, hogyan kapcsolódik össze az akadémiai szintű szervezés és az ismeretek szervezése – az ismeretek reprodukciójának gyakorlata – levéltárakban és egyetemi tanszékeken, azon kutatási problémakörökkel és gyakorlatokkal, amelyeket ezen intézmények kritikus társadalmi és politikai változások idején előidéznek, illetve megválaszolnak (Šutaj, Nováková, Öllös).

Összefoglalva: e kötet valójában egy utazásra visz bennünket, amely az elméletek világából indul és egy különös tájon és időszakon vezet keresztül. E színhely Kelet-Közép-Európa és ennek regionális és globális kapcsolatrendszerei a kommunizmus bukását követő tíz évben (figyelembe véve az ezt megelőző időszak sokszínű, sokszor ellentmondásos történéseinek hatását). Az út során, ahogy jó utazókhöz vagy felfedezőkhöz illik, a szerzők konkrét narratívákat és tájakat vázolnak fel számunkra. Ezek együtt nyújtanak bepillantást, és segítenek megérteni a szóban forgó helyszín ismereteit és gyakorlatait, intézményes és a politikai irányvonalakat kialakító struktúráit, melyek működése időnként megreked, máskor a helyi közvetítő erők által zilálódik szét.

Irodalom

- Barth, F. (szerk.) 1969. *Ethnic Groups and Boundaries: the social organization of cultural difference*. London, George Allen & Unwin.
- Burawoy, M.–Verdery, K. (szerk.) 1999. *Uncertain transition: ethnographic change in the post-socialist world*. New York–Oxford, Rowman and Littlefield.
- Bridger–Pine, F. (szerk.) 1998. *Surviving Post-Socialism: local strategies and regional responses in eastern Europe and the former Soviet Union*. London, Routledge.
- Gellner, E. 1983. *Nations and Nationalism*. Ithaca, New York, Cornell University Press.
- Hann, C. (szerk.) 2002. *Postsocialism: ideals, ideologies and practices in Eurasia*. London, Routledge.
- Hobsbawm, E. 1991. *Nations and Antionalism since 1780*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hobsbawm, E. 1992. „Ethnicity and nationalism in Europe today.” *Anthropology Today*, 8, 3.

Stewart, M. (rendező) 1993. 'What Magdalena Said' (the persecution of Gypsies in the post-Communist Czech Republic). BBC Everyman, BBC1.

Verdery, K. 1993 „Nationalism and national sentiment in postsocialist Romania.” *Slavic Review*, 52, újra kiadva: Verdery 1996. *What was Socialism and What Comes Next?* Princeton, Princeton University Press.

Verdery, K. 2002 „Wither postsocialism?” In: Hann (szerk.) 2002. *Postsocialism: ideals, ideologies and practices in Eurasia*. London, Routledge.

(Fordította Bondor Sándor)

